

נבו שלום אבוחצירא

עביד איניש דינא לנפשיה / כז:

תוכן:

הצגת הסוגיא

דעת הרמב"ם

האם רשאי אף להכותו?

באיזה חפץ התירו?

בדין ת"ח

גדר החיוב

פסיקת ההלכה

הצגת הסוגיא

נחלקו אמוראים במסכת בבא קמא (כז:): האם נגזל יכול לקחת בכוח את החפץ הגזול מהגזלן בזמן שיכול להוציאו בדין - אם יגיעו לדיון בבית הדין הם יפסקו לטובתו (כגון שיש עדים שהחפץ נגזל ממנו). אמנם, יש טרחה מרובה ללכת לבית הדין.

"דאיתמר רב יהודה אמר לא עביד איניש דינא לנפשיה רב נחמן אמר עביד איניש דינא לנפשיה היכא דאיכא פסידא כולי עלמא לא פליגי דעביד איניש דינא לנפשיה, כי פליגי היכא דליכא פסידא רב יהודה אמר לא עביד איניש דינא לנפשיה כיוון דליכא פסידא ליזיל לקמיה דיינא. רב נחמן אמר עביד איניש דינא לנפשיה דכיוון דבדין עביד לא טרח".

דעת הרמב"ם

הרמב"ם כותב (סנהדרין ב, יב):

"יש לאדם לעשות דין לעצמו אם יש כוח בידו, הואיל וכדת וכהלכה הוא עושה, שאינו חייב לטרוח ולהביא לבי"ד אע"פ שלא היה שם הפסד בנכסיו אלו נתאחר ובה לבי"ד. לפיכך אם קבל עליו בעל דינו והביאו לבי"ד, ודרשו ומצאו שדן כהלכה ודין אמת דן לעצמו - אין סותרים את דינו".

אם כן הרמב"ם פוסק כרב נחמן. אולם ישנה הלכה בה הרמב"ם לכאורה סותר את דבריו, ולביאורה נביא את דברי הגמרא (כח.), המביאה ברייתא שנרצע שכלו לו ימיו ומסרב לצאת, ולצורך זירוז יציאתו רבו חבל בו - פטור. מכך מוכיחה הגמרא שאדם רשאי לעשות דין לעצמו, וקשה על שיטת רב יהודה? הגמרא מבארת שמדובר שהאדון לא משחררו לצרכיו האישיים, אלא היכהו למנוע את העבד מעבירה בנישואיו עם שפחה. נחזור לרמב"ם, אשר כנימוק לפטור של האדון כתב (עבדים ג, ה) "שהרי נאסר בשפחה", והקשה המהרש"ך הרי הגמרא הביאה תירוץ זה לדעת ר"י, ולר"נ ניתן לפרש את הברייתא כפשוטה, מהטעם ש"עביד איניש, ולמה כתב טעם זה? מבאר הלח"מ שקושיית הגמרא מתייחסת גם לשיטת ר"ג, שגם ר"נ לא התיר לעשות דין אלא לנפשיה, כלומר לצורכו, דהיינו להשגת רווח ואינטרס אישי, ובשחרור העבד אין לו שום רווח לכן לא רשאי לעשות דין לולא הנימוק שנאסר בשפחה. תרוץ נוסף מתרץ המהרש"ך:

כיוון שלא מפסיד מהמשך שעבודו של העבד, לא התירו אלא לשחררו בלבד ולא התירו לחבול בו. לכן כיוון שהרב חבל בעבד הקושיה מתייחסת גם לר"נ.

האם רשאי אף להכות?

לפי שנביא מקורות לנידון, יש לברר מהו חידושו של רב נחמן. לכאורה זאת סברה הגיונית שאדם רשאי להחזיר את חפציו לידיו. אם נסביר שיש היתר להכות, אזי זה החידוש שניתן כוח מעשי ליישומו של הדין, אולם אם אסור להכות מה החידוש, ודאי שאני יכול לתפוס חפץ שלי? יתכן שהחידוש הוא, בעצם עשית הדין, בכך שיש לנגזל את היכולת לפעול טרם קבלת הסמכות מבי"ד, כפי שמנסח הטור את ההיתר לעשות דין: "אף על פי שיחיד אינו יכול לדון, עושה דין לעצמו".

ממקורות רבים בסוגיה עולה שחלק מעשית הדין מאפשרת להכות את הגזלן, הבולט שבהם הם דברי בן בג בג: "בן בג בג אומר: אל תכנס לחצר חברך ליטול את שלך שלא ברשות, שמא תראה עליו כגנב, אלא שבור את שיניו ואמור לו שלי אני נוטל". כך הוכיח הנמוק"י (ד"ה מאה פאדני), ממעשה הגמרא בב"ק (כז:), אודות באר מים בבעלות שני שותפים, החלוקה מתבצעת כך שכל אחד דולה ביום שלו לסרוגים, וכאשר אחד דלה ביום של חברו, הכהו חברו בבית היד של המעדר מדין עביד איניש, והנימוק למעשיו הינו שבמקום הפסד מותר לעשות דין לכולי עלמא. ומכך שכאשר יש הפסד - רשאי להכות את חברו, כך גם כשאין הפסד לשיטת רב נחמן - רשאי אף להכות את חברו במהלך הוצאת החפץ. ראייה נוספת ניתן להביא מהמקרה של בעל הבית שהניח פאה והענייים יזמו ולקחו פאה נוספת ממקום אחר בשדהו, והדין הינו ששתיהן פאה. ומקשה הגמרא מדוע, "לנקוט פזרא וליתיב" - שייקח מקל ויסלק את הבאים, אם כן מניסוחה של השאלה עולה שמותר להכות.

זאת ועוד, מובא בגר"א ובפרישה שפירוש הביטוי דינא הוא: על ידי הכאה וחבלה במידת הצורך, לפי שלולא חבלה אין לכנותו דיין אלא תופס את ממונו, ומלשון דינא רואים שהוא דומה לדיינים בבית דין שכוחם לכפות את המחויב בדרכים מעשיים וטכניים. וכן פסקו הרא"ש הטור והשו"ע (סימן ד).

אמנם, בדברי הרמב"ם יש לשאול: האם ניתן להכות בו או לא?

נציג את הספק: ברמב"ם בהלכות סנהדרין נאמר: "אם יש בידו כוח", מה המשמעות במילה כוח? ניתן להבין שהכוונה היא לכוח פיזי, ואם כן יוצא שמותר להכות, ומאידך, ניתן שהבין שהכוונה היא, ליכולת-רשות ואפשרות, כפי שמצאנו ברמב"ם (רוצח ד, י):

"האפיקורסים והם עובדי עבודה זרה או העושה עבירות להכעיס אפילו אכל נבילה או לבש שעטנז להכעיס הרי זה אפיקורוס ושכופרין בתורה ובנבואה היה מצוה להרגו. אם יש בידו כח להרגו בסייף בפרהסיא הורג. ואם לאו היה בא עליהן בעלילות עד שיסכב הריגתו. כיצד ראה אחד מהן שנפל לבאר והסולם בבאר היה מסלקו ואומר הריני טרוד להוריד בני מן הגג ואחזירנו לך וכיוצא בדברים אלו".

מכאן, שתי גישות בהבנת הרמב"ם:

1. המהרש"ך - הרמב"ם סובר בניגוד לרוב הראשונים שאסור להכות במהלך הוצאת הממון, ולכן בחר להשמיט את דברי בן בג בג המעידים על יכולת להכות, לפי זה כוח פירושו יכולת (ישנה יכולת להוציא את הממון ללא הפעלת כוח). מקורו מהגמרא בב"ק (מח.):

“ואמר רבא נכנס לחצר בעל הבית שלא ברשות... הזיקו בעל הבית - פטור. אמר רב פפא לא אמרן אלא דלא הוה ידע ביה אבל הוה ידע ביה הזיקו בעל הבית חייב. מאי טעמא? משום דאמר ליה נהי דאית לך רשותא לאפוקי, לאזוקי לית לך רשותא”.

דהיינו, למרות שאין היתר לאדם זר להיכנס לחצר חברו, אע“פ כן אין שום היתר להזיקו. כמו“כ אף בנידון שלנו אין היתר להכות אף שהגזלן לוקח חפץ שאינו שלו.

אולם בספר חושן אהרון (סימן ד) תמה על דבריו מהנימוקים הבאים: א. לאורך כל הסוגיא עולה שניתן להכות, א“כ טרם שנעמוד על הסתירה בין הגמרות, ישנה עדיפות לראיות מהסוגיא שלנו בעצמה. ב. מהרמב“ם בעצמו עולה שמותר להכות. הנדון הוא לגבי שור של ראובן שעלה על שורו של שמעון, כותב הרמב“ם (חובל ומזיק, ו): “דחפו לעליון ומת אם היה יכול לשמטו ולא שמטו הרי זה חייב, ואם לא היה יכול לשמטו הרי זה פטור”. משמע שאף בשור מועד, אם שמעון לא יכול לשמוט את שורו רשאי לדחוף את שורו של ראובן. אף כאן רשאי להכות לקבלת החפץ.

2. לחם משנה ומשנה למלך - הרמב“ם סובר ככל הראשונים שהתירו אף להכות במהלך הוצאת הממון, לכן השתמש בביטוי כוח, וזהו החידוש שניתן להכות את חברו שלא מדין תורה לצורך הוצאת ממון. אולם עדיין יש לתמוה מדוע הרמב“ם לא כותב במפורש שיש היתר בדבר, ורק רומז על כך שצריך שיהיה לו כוח, שהרי בהל’ עבדים ראינו שכתב מפורש: “חבל בו”, וכך היינו מצפים שיתנסח במקור הדין והגדרתו. בשולחן ערוך ישנה סתירה. בענייננו (סימן ד) הביא שלכו“ע מותר להכותו, ואילו לגבי אדון שחבל בעבדו, כתב (תכא, ו) “אבל אם הוא מסרב בו ואינו רוצה לצאת י“א שיש לו רשות אפילו לחבול בו כדי להוציאו”, ומשמע שאין היתר לכו“ע. מתרץ המשנה למלך, ההיתר להכות נאמר רק להוציא ממון שלי שנמצא ברשות אחרים, אבל במקרה של העבד, הממון הוא ברשותי בכל מקרה.

באיזה חפץ התירו?

יש לדון האם הדין הזה הוא רק באותו חפץ הנגזל או אפילו בחפץ אחר, כשם שבית דין היו גובים אף מנכסים אחרים של הגזלן, בזמן שהחפץ לא נמצא. הדיון הזה נכון גם בזמן שאדם חייב לחברו עקב הלוואה, האם יכול למשכן גם לא בב“ד.

היראים והמרדכי בשם רבינו מאיר מבארים שההיתר נאמר רק על החפץ הנגזל ולא בחפצים אחרים. ישנן שתי ראיות לדבריו:

1. מבחינת סברה והיגיון - וכי זו התנהלות הוגנת? לתת לנגזל להכות את חברו ולקחת כל מה שיבחר, גם אדם שגזל ראוי ליחס נאה.

2. מקור מהתלמוד - הגמ’ בברכות (ה): מספרת על רב הונא שלא נתן לארסו חלק בזמורות מכיוון שהאריס גזל מעבר לפרנסתו. חכמים שישבו עמו אמרו לו שמכאן רואים את נכונות הביטוי “הגונב מגנב אף הוא טועם טעם מן הגזל”. לכאורה מדוע התנגדו למעשיו הרי יכול לעשות דין לעצמו? תירץ הרב קלונימוס שרב הונא נטל זמורות אחרים, וכל ההיתר אמור על החפץ הנגזל עצמו.

הבא“ח מביא ראיה נוספת: המשנה (ב“מ ב.) אומרת ששנים שאוחזים בטלית כל אחד נשבע ונוטל. תמהה הגמ’ מה הצורך בשבועה, מאחר שכל אחד מוחזק בחלקו? אביי (ו.) מתרץ שיש חשש שמא אחד התוקפים אוחז בה בתור תשלום לחוב שחברו לא השיב לו ואינו הבעלים. מקשה הגמרא שיטול בלי שבועה?

ומשיבה - אביי התכוון שתופס מכוח ספק מלוה שהיתה לחברו עליו, שכן כשאין ודאות אסור לתקוף מחברו ולכן צריך להשביעו. משאלת הגמ' מוכיח השטמ"ק: "ויש לדקדק מזה דאדם שתפס חפץ משל חברו לפי שפטור עצמו בשבועת שקר יכול זה להישבע עליו". לפי דבריו יש כאן מקרה קלאסי של עשיית דין לעצמו. הבא"ח (שו"ת ר"פ ח"ג חו"מ ה) עולה שלב ע"פ דבריו ומוכיח שאף בחפץ אחר התירו לעשות דין לעצמו, שהרי הנדון הוא במלווה לחברו כסף ועבורה לוקח טלית. אולם, הרב עובדיה טוען שאין מכאן ראיה, שהרי כאן הנדון הוא לאחר תפיסת הטלית, לכן בדיעבד לא מוציאים, אבל לכתחילה לא התירו.

בדין תלמיד חכם

במסכת מועד קטן (יז). נאמר: "אמר רב יוסף: צורבא מרבנן עביד דינא לנפשיה במילתא דפסיקא ליה". רואים כאן שת"ח רשאי לעשות דין לעצמו בדבר המבורר לו. ותמהו הראשונים מה הוסיפה וחיידשה הגמרא, הרי תלמוד ערוך הוא בב"ק?

1. הריטב"א, הנימוקי יוסף והרדב"ז מבארים את החידוש באופן הבא - אפילו ת"ח אשר נדרש ממנו להתנהג בנחת עם הבריות, ומשאו ומתנו נעשה בנחת עם הבריות, אם כן היינו אומרים שלא ייטול בחזקה, לכן חידשה הגמרא שאין בדבר שום בעיה מוסרית אלא זכות מן הדין.

2. בדברי רש"י מונח יסוד מהותי. רש"י הביא מקרה של תביעת חוב כדוגמא להיתר המאפשר לת"ח לגבות את ממנו בכל חפצי הנגזל. ולכאורה קשה שכן לאור ביאורנו לעיל בגמרא (ברכות ה): רב הונא לא נטל מאריסו את הזמורות שגזל אלא זמורות אחרים כתגמול ולכן חכמים הביעו התנגדות למעשיו, ולפי דברי רש"י הרי לת"ח מותר לגבות את ממנו דרך כל חפצי הנגזל ועל מה הטרוניה?

מהר"ש הלוי משיב בשני אופנים: 1. רב הונא לקח את הזמורות בהצנע, ולא התירו לעשות דין אלא בפרסום ובידיעת האריס (הבעלים). 2. לרב הונא לא היו עדים על מעשה הגזל, כך שלא יכל להוציא את החפץ בב"ד ובאופן שכזה לא התירו. 3. התומים מבאר, שהגמ' עוסקת בענייני נידוי ולא דנה ביכולת לעשות דין לעצמו.

יש מקום להסתפק האם התירו לת"ח לנדות. בגמרא (מועד קטן יז). מסופר על ריש לקיש ששמר על פרדסו, ובא אדם ואכל ממנו תאנים ר"ל גער בו, כשהמשיך במעשיו הטיל עליו נידוי גם הגזלן נדה בחזרה, להלכה פסקו שנידויו של ר"ל לא חל. ולכאורה מדוע, הרי אף אם לא רשאי לנדות על פגיעה בכבוד ת"ח, שהנידוי יחול מיכולתו לעשות דין לעצמו?

הרדב"ז (ח, קצ) מבאר שחכמים התירו ליטול את החפץ עצמו, אבל להטיל נידוי אסור, אף כאשר מסתבר שהנידוי יגרום להוצאת החפץ.

גישה שניה מופיעה ברא"ש (מו"ק פרק ג' סימן י') שכותב: "במלתא דפסיקא לי, שברור לו הדין ידיו... ויכול לנדות על דינו". לפיו ניתן לת"ח כוח גם לנדות.

גדר החיוב

ביסוד הדין חקר בעל הקונטרס שיעורים, האם חז"ל נתנו לנגזל כוח כנציג של ב"ד, או שאף נעצים את כוחו לומר שהוא כדיין לעניין זה. לא בכדי בחר הרמב"ם למקם את ההלכה הזאת בספר שופטים, ביחס

עם דיני התקנת סנהדרין. מאידך, ניתן לומר שחז"ל לא נתנו לו כוח משמעותי, אלא אפשרו לנגזל להגן על חפציו, ע"י כל אמצעי שימנע את העוול האישי שלו.

לאור חקירה זו, נוכל להבין את מחלוקת הראשונים לגבי נידוי. ההיתר לעשות דין מותנה בכך שיוכל התופס להוכיח את אמיתות טענותיו בבי"ד, ישנם שתי גישות לנימוק הדין:

1. שלא יהיה כל אחד תוקף את חפצי חבריו ללא שום ראיה. לדעה זאת נבאר שאין בהתקנה ממעורבותם של בי"ד, אלא מכוחו של האדם להגן על חפציו, לכן יש כאן כעין תקנה נוספת שלא יתקוף כל אחד את חפצי חברו.

2. עיקרה של התקנה מותנית בחותמת של בית הדין, לכן ללא הוכחה דנית שהחפץ שייך לתוקף, העיקר חסר מן הספר ואין החפץ שלו. לדעה זאת נבאר שבי"ד נתנו לנגזל כוח לייצג את דעתם, בעצם הוא שליח בי"ד, לכן כשאין לו ראיות בבי"ד שליחותו התבטלה מעיקרא.

לאור חקירה זאת, נוכל לבאר את המחלוקת ביכולת הנידוי של ת"ח. לפי הרא"ש, ניתן כוח כשליח בי"ד כשם שהם יכולים להשתמש בנידוי לקיום הדין, כך גם הוא רשאי. הרדב"ז לעומת זאת סובר שיכול רק להגן על עצמו בלקיחה בלבד ללא נידוי.

פסיקת הלכה

כלל ידוע בכללי הפסיקה שבכל מחלוקת בדיני ממונות הלכה כרב נחמן (כתובות יג. ועוד), ואכן כך פסקו הרי"ף והרא"ש (סימן ג) להלכה. אולם, רבנו אפרים (על הרי"ף) פוסק להלכה כרב יהודה. לכאורה צריך להבין מדוע וכי הוא לא מסכים לכלל? נראה שהוא מסכים לכלל, רק טוען שלא שייך להשוות בין הנידון אצלנו לכלל האמור, שכן עיסוקה של הסוגיא היא, אם מותר או אסור לכתחילה, והכלל נאמר על מעשה שנעשה בעבר וכעת לא נותר אלא להכריע לחייב או לפטור. יוצא שלרבינו אפרים אין שום עדיפות לפסוק כרב נחמן, ולכן פוסק כרב יהודה מפני שדעתו מיישבת את משנתינו כפשוטה. ולדבריו לא יכול להוציא לבד, אלא, בדין.

השולחן ערוך מתבסס על שלשת עמודי ההוראה. הרי"ף והרא"ש פסקו כר"נ, וכן בדעת הרמב"ם פסק כרב נחמן עם חילוקי דינים מסוימים, וכן פוסק השו"ע (חומ"ד). ערוך השולחן (שם) מסייג שההיתר אמור דווקא באותו חפץ שנלקח ולא בכל החפצים.